

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 811.161.2'367.635'37

ЩЕ ОДИН УСПІШНИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ КРОК НА ШЛЯХУ ОСЯГНЕННЯ КАТЕГОРІЇ ЗАПЕРЕЧЕННЯ

(Баган М. П. Категорія заперечення в українській мові: функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви / М. П. Баган. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 367 с.)

Про категорію заперечення написано сотні праць, з-поміж яких і фундаментальні лінгвістичні розвідки. Обрання об'єктом монографічного дослідження такої проблеми, як *сукупність засобів та способів вираження заперечення*, може комусь видатися неперспективним. Та вже сам предмет дослідження (без заглиблення в авторську концепцію) – *функціонально-семантичні та етнолінгвістичні параметри реалізації заперечення* – розвіює ці сумніви, переконує в зовсім іншому: тема роботи, яку підготувала Мирослава Петрівна Баган, винятково актуальна, вона є важливим внеском у сучасну науку про складний механізм українськомовної вербалізації світу, виявлення специфіки його на тлі інших мов. Не зайвим буде сказати, що посилений інтерес мовознавців до категорій локативності, темпоральності, каузальності, допустовості, предикативності, модальності, заперечення, ствердження й інших засвідчує вихід української лінгвістики на нові дослідницькі горизонти, інтеграцію її у світовий науковий простір.

Цінність праці Мирослави Баган насамперед у тому, що вона ґрунтується на таких важливих методологічних принципах, як неофункціоналізм, антропоцентризм, експланаторність, експанціоналізм. Ці принципи дослідження, а також ефективні методи (порівняльний метод, метод функціонального, компонентного, контекстного аналізу) та методика (методика лінгвістичного моделювання і методика трансформації) уможливили витлумачення заперечення не як лінгвістичного феномена, а як психологічно зумовленої мисленнево-мовленнєвої операції, за допомогою якої мовці пізнають й інтерпретують світ, структурують досвідні знання, реалізують свої психічні стани та комунікативну взаємодію.

Перед Мирославою Петрівною постало досить непросте завдання – трактувати категорію заперечення з погляду її 1) полістатусності, 2) структури, 3) функціональних виявів, 4) зв'язку з іншими категоріями. Вона успішно розв'язала його, врахувала те, що ця категорія невіддільна від категорії ствердження, схарактеризувала їхні спільні та відмінні ознаки і спрямувала свій концептуальний вектор у річище когнітивної парадигми. Категорія заперечення, на глибоке переконання авторки, є важливим багатофункціональним знаряддям когнітивно-комунікативної діяльності людини, яке потребує комплексного, усебічного вивчення (с. 21). Їй удалося різноаспектно розкрити роль заперечення в психологічній, когнітивній та комунікативній сферах буття. Осібно аналізувати названі сфери крізь призму заперечення – справа з не вельми складних, синтезовано ж інтерпретувати їх – зовсім інша річ. На тлі думок і поглядів, першопочатки яких сягають аристотельсько-гегелівського вчення, авторка рецензованої

праці досить логічно вибудовує власну теоретичну концепцію, згідно з якою заперечення – прагматично зорієнтована операція, яка репрезентує широкий спектр оцінно-емоційних відтінків. Задеклароване в першому розділі амбітне завдання – дослідження функціональних параметрів різних комунікативних виявів заперечення, когнітивних та психологічних умов їхнього вживання, ідентифікування типових для українців способів заперечення та сфер їхнього використання – зреалізовано кваліфіковано, виважено, з оперттям на наукові традиції, власну теоретичну модель, багатий фактичний матеріал. Доброю підмогою на цьому дослідницькому етапі стало екстраполювання категорії заперечення на рівень таких важливих людських категорій, як реальність, ірреальність, персуазивність, оцінка, емоційність. Кожний фрагмент монографії, що висвітлює аспекти означеної проблеми, наповнений авторським баченням, логічно продуманими частковими дефініціями, які згодом в інтегрованому вигляді сформують визначення загального плану. Усе це стало підставою для закріплення за категорією заперечення ролі самостійної поняттєвої категорії релятивного типу: “Категорія заперечення належить до модусних поняттєвих категорій, які за своїм функціональним навантаженням є *поняттєвими категоріями релятивного, або операційного, типу*. Вони забезпечують формування семантичних структур, відбиваючи співвідношення кількох референтів” (с. 51). Успішно виявилася спроба інтерпретувати категорію заперечення за такими важливими ознаками, як 1) об’єкт впливу, 2) комунікативно-прагматичні цілі, 3) спосіб мовленнєвої реалізації. Зроблені теоретичні узагальнення, звичайно, не претендують на істину в останній інстанції, вони радше створюють своєрідний пучок наукової перспективи, виступають реальними майбутніми проектами Мирослави Баган і її послідовників.

Закрадається мимоволі й ще один сумнів: чи потрібно сьогодні в монографічному дослідженні аналізувати, здавалося б, уже до найтонших деталей з’ясовану проблему спеціалізованих функціональних виявів категорії заперечення, зокрема граматичну та словотвірну реалізацію заперечення. Відповідь однозначна: якщо зважати на формально-граматичний ресурс, то ні, якщо ж орієнтуватися на семантико-синтаксичний, власне семантичний рівень, то безщонайменших вагань так. Потвердимо це одним простим прикладом: уживання заперечної частки *не* з будь-яким неприсудковим компонентом сигналізує про згорнене заперечне судження в структурі семантично складного речення. Так, синтаксична структура *На Канари теж поїхав не я* (Л. Костенко) чітко диференціюється на “елементарні мисленнєві одиниці” *Хтось поїхав на Канари + Я не поїхав на Канари* (с. 71). У роботі проаналізовано суб’єктне, об’єктне, адвербіальне заперечення, граматичними операторами якого виступають заперечні частки *не, ні, ані*, заперечні займенники, прислівники та прийменники, з орієнтацією на семантико-синтаксичну будову речення, а якщо точніше, то з позиції сучасного семантичного синтаксису схарактеризовано багаторівневу організацію речення з проекцією на категорію заперечення. У новому науковому світлі постали прийменники як граматичні маркери заперечення. Крім прийменника *без*, який справді є спеціалізованим граматичним негатором, сюди віднесено прийменники *поза, повз, крім/окрім, опріч, за винятком, на відміну від, замість, усупереч, попри, наперекір, незважаючи на* й ідентифіковано їхню семантичну специфікацію. Авторка монографії має рацію, коли розглядає серед можливих реалізаторів заперечення сполучники, послуговуючись важливим семантичним принципом: “... функціональне навантаження названих службових слів полягає не в безпосередньому вираженні граматичного заперечення, а у формуванні специфічних семантико-синтаксичних відношень між частинами речення” (с. 84). Ми-

рославі Петрівні вдалося, по-перше, з'ясувати синкретизм сполучників, тобто експлікацію ними поряд із ядерною семантикою значення "заперечення", по-друге, доповнити чинну теорію про семантико-синтаксичні відношення заперечним типом відношень (с. 85). Цінними є міркування про заперечні предикативи як особливий різновид граматичних заперечних засобів, про спеціалізовані лексико-граматичні заперечення, зокрема вторинні заперечні предикати, про лексичні та формальні одиниці, які фокусують у своєму значенневому обсязі заперечення, про модально-заперечні слова. Новаторство Мирослави Баган виявилось і в тому, що вона розширила компонентний склад предикативів, які можуть виконувати функцію вторинних заперечних операторів. Ідеться про вигуки *годі, дзуськи, зась*, про дієслова та іменники на зразок *спростовувати, заперечувати, помилятися вигадувати, брехати, брехня, вигадка, дурниці, нісенітниця* тощо, про негативні марковані фразеологізми на взірць *дулю з маком, дідька з два, дідька пухлого*. Властиву фразеологічним одиницям емоційну функцію прискіпливо розглянуто під кутом зору заперечення, що сприяло 1) поглибленню семантико-стилістичної класифікації фразеологізмів, 2) розкриттю їхньої реченневотвірної властивості, 3) встановленню їхньої значенневої нетотожності з лексемами: "корелятивні одиниці семантично нетотожні, вони розрізняються стилістичними відтінками та прагматичними можливостями" (с. 159). Дублювання заперечної семантики лексемами та фразеологізмами, повторює Мирослава Петрівна вслід за Л. Кусовою, а ми погоджуємося з цією думкою, засвідчує інтерпретаційний характер заперечення [Там само]. До розряду заперечних операторів цілком доречно віднесено слова різної частининомовної належності, які не мають морфологічних маркерів заперечення, а реалізують останнє своїм лексичним наповненням. У складі кожної із можливих частин мови (дієслів, прикметників, прислівників, іменників) вичленувано вужчі семантичні сегменти, або групи, із заперечним значенням, з'ясовано їхні модусні, функціональні можливості, ізофункціональні відношення, ступінь продуктивності. Аналізовані одиниці, опинившись у предикатній позиції, процитуємо одне із засадничих положень монографії, "здатні спростовувати істинність попередніх висловлень, «виступаючи щодо них метасудженнями, або вторинними предикатами» [Н. Д. Арутюнова. – М. С.]" (с. 128). Закріплені за специфічними операторами заперечення імпліцитного змісту в концептуальному висвітленні Мирослави Баган набувають експліцитного вияву.

Доповнено новими важливими відомостями теоретичного і прагматичного характеру проблему словотвірної реалізації заперечення в сучасній українській мові, а саме: встановлено ступінь продуктивності заперечних префіксів; виділено регулярні й нерегулярні словотвірні типи префікс + твірна основа + суфікс, виокремлено в їхньому складі новотвори, які яскраво заманіфестовують той або той семантичний різновид заперечення; з'ясовано семантичні відтінки власне заперечного значення, репрезентованого питомими українськими й запозиченими формантами, встановлено корелятивні відношення між ними; запропоновано лінгвостилістичні коментарі, що виразно ілюструють зміни в сучасній дериваційній нормі, як-от: "... утворення обезжирений, обезцукрений, які вживають в українськомовних характеристиках продуктів, хоч і кодифіковані тлумачними словниками сучасної української мови, проте є громіздкими, семантично не вмотивованими кальками з російської мови. В українській мові їм відповідають лексеми *знежирений, знецукрений*" (с. 123); до словотворчих засобів заперечення цілком доречно віднесено непродуктивні афікси *-ся-, хтозна-, бозна-, казна-* та ін., "які у складі обмеженої групи похідних виражають за-

перечне значення невідомості” (с. 163); докладно проранжовано закріплену за кожним із префіксів (*не-, без-, ні-, ані-, поза-, понад-, над-, зне-, недо-, обез-, анти-, дис-, а-, ім-, ін-, ір-*) семантику заперечення, ідентифіковано її конкретні значеннєві варіації, схарактеризовано сполучувальні та функціональні можливості кожного форманта.

Чітку авторську позицію простежено у процесі опису неспеціалізованих засобів негачії в українській мові. Аналіз будь-яких мовних явищ так званої вторинної природи вимагає особливих дослідницьких зусиль, специфічних, ба навіть вишуканих технологій. Складність і непрогнозованість категорії заперечення передусім у тому, що вона є непрямую комунікацією в людському житті, тобто заперечення за своєю суттю індивідуальне й неконвенціоналізоване. Тут діє така прогнозовано-непрогнозована комунікативна стратегія, як намір мовця досягти якогось небуденного комунікативного ефекту. Мирослава Петрівна запропонувала ефективні засоби декодування імпліцитного заперечного змісту на рівні іронічних утворень, риторичних питань та умовних конструкцій. До речі, досить своєрідно вона витлумачила імпліцитні заперечення й віднесла до них лише ті, які впливають “з висловлення, проте не мають спеціалізованих лексичних, фразеологічних чи фразеологізованих засобів вираження” (с. 201). Заперечення, яке інтенційно закладене в семантиці слів або фразеологізмів, на її думку, можна вважати імпліцитним через регулярність і типовість його мовного фіксування. Дослідниця й тут не відступає ні на крок від принципу системності, установлює в описаному розряді негачії внутрішні ієрархічні зв'язки. Так, за способом іронічного забарвлення іронічні висловлення диференційовано на власне іронічні заперечні висловлення, іронічні заперечні висловлення напівфразеологізованого характеру, іронічні заперечні висловлення на основі граматичних зрушень. В основу цієї диференціації покладено чіткі критерії. Можна, звичайно, не погодитися із запропонованим поділом й іншими семантичними класифікаціями, у які убігано неспеціалізовані засоби негачії, але альтернативна версія навряд чи витримає конкуренцію з тією, яку пропонує авторка монографії. І це тому, що перед нами мовне явище суб'єктивного характеру, яке, з одного боку, твориться кожним мовцем по-своєму, з іншого – сприймається кожним реципієнтом також по-своєму, до того ж, по-різному, з огляду на перебіг життєвих подій, які всякчас супроводжують нас.

Окремий тип в українській мові становлять конструкції, зміст яких унікальне поєднання кількох заперечних елементів. Цим структурам присвячено окремий невеликий за обсягом (с. 211-230), але насичений важливими теоретичними міркуваннями й сумлінною інтерпретацією фактичного матеріалу розділ – “Комплексне вираження заперечення в українському мовленні”. Мирослава Петрівна оригінально вимодельовує концепцію подвійного заперечення, розширюючи зміст цього поняття й роблячи акцент на тому, що подвійне заперечення може стосуватися не лише різних слів (словоформ), які утворюють складений головний член речення, а й однослівного члена. Тут вона бере на озброєння таке важливе положення: “висловлення не підлягають математичному принципу, за яким два мінуси дають плюс”, отже, “негатори не вводяться у висловлення автоматично й не сумуються. Вони є виявом різноглибинних мисленневих актів заперечення, що не можуть повністю перекреслити один один” (с. 213). Поряд із традиційно виокремлюваними конструкціями подвійного заперечення – *не + допоміжна частина складеного присудка + не + інфінітив як основна частина такого присудка, не + не + член речення (здебільшого присудок або головний член двоскладного речення) – вирізнено й інші, як-от: не + відпредикатні іменники, прикметники, прислівники із заперечною семантикою, не + без + іменник-*

девербатив, префіксально-прийменниковий комплекс *небез-*, заперечення морфологічно вираженого заперечення, *не + вторинні заперечні предикати*. Позитив убачаємо в тому, що дослідниця не обмежилася послугами формально-граматичного синтаксису, як це робили її попередники, а раціонально використала найсучасніші досягнення семантичного синтаксису, диференціювала заперечні речення на семантично елементарні його складники, призначення яких – передавати дискусивні, контраверсійні й інші думки, зрештою, актуалізувати комунікативно неакцентоване заперечення.

Корпус репрезентантів подвійного заперечення органічно доповнюють заперечувальні тексти, або, за визначенням авторки, особливі комунікативні макророзділи неґації, що реалізують залежно від технології своєї будови, передусім від характеру заперечення і способів його експлікування, дескриптивне, полемічне та ілюстративне заперечення. Інформація про жанрові, або функціонально-стилістичні, різновиди полемічних текстів суттєво доповнює сучасну теорію дискурсу, зосібна той його напрям, який сфокусований у функціональній та когнітивній площинах. Думка Мирослави Баган перегукується з думкою Олени Селіванової про текст як цілісну семіотичну форму комунікації, що формується на категоріях цілісності, дискретності, інформативності, зв'язності, референційності, антропоцентричності, інтерактивності, інтерсеміотичності.

По-особливому новаторським, прагматично коректним є останній розділ монографії – “Етнолінгвістичні особливості вияву категорії заперечення”. Одержані результати Мирослави Баган суттєво доповнюють етнолінгвістичні студії Віталія Жайворонка, Віталія Кононенка, Валентини Конобродської й ін., які обрали об'єктом дослідження мовні номінації, генетично пов'язані з традиційною українською культурою. На прикладі категорії заперечення з висоти сучасної науки потверджено загальновідому думку про те, що мова є акумулятором стереотипних уявлень народу про світобудову та норми життя, його цінності й ментальні риси, найважливішим чинником формування національної ідентичності; доведено, що ментальні особливості носіїв мови можна простежити й на основі того, як вони послуговуються запереченнями в номінативних процесах, і що лінгвалізація світу через побудову заперечних найменувань пов'язана головною з реалізацією певних психологічних та комунікативних потреб мовців. Заперечення як категорія, резюмує авторка, реалізується не лише через комунікативні стратегії народу, а й через його психологічні та світоглядні особливості. При цьому вона апелює до фольклорної традиції – замовлянь, календарно-обрядових, весільних, історичних, ліричних пісень, дум, балад, народних прислів'їв і приказок. Щодо об'єктивності, достовірності інформації, зосередженої в цих джерелах фактичного матеріалу, то ніяких контраргументів не знайти: вони, з одного боку, пройшли вікову апробацію, поєднали в собі колишні традиції, а з іншого – органічно влилися у стихію сьогодення, дають об'єктивну інформацію про пізнавальну й комунікативну діяльність етносу.

Про інші важливі аспекти розглядуваної проблеми – заперечну паремію, заперечення в українських народних прислів'ях і приказках, метафору як засіб образної експлікації заперечного змісту – можна говорити багато позитивного. І це заслужено, бо Мирослава Петрівна до тонкощів заглибилася у кожен з них, розставила необхідні теоретичні акценти, підкріпила їх переконливими прикладами. Маємо в цьому зв'язку одне, як на нас, то перспективне побажання: фрагмент рецензованої роботи, присвячений етнолінгвістичним виявам заперечення, після розширення, доповнення варто опублікувати окремою монографією. Вона добре прислужиться лінгвістикам, етнографам, широкому колу українознавців.

Стосовно висновків до розділів і загальних висновків, то тут зауважень немає. Вони належною мірою висвітлюють зміст роботи. До основного викладу, щоправда, є деякі побажання, а саме:

1. У роботі Мирослави Баган, на противагу іншим дослідженням, зреалізовано категорійний підхід до вивчення та систематизації засобів вираження заперечного значення. Використання категорії як інтегральної одиниці цілком логічне. Категорія заперечення постала тут двобічною одиницею, оскільки вона ґрунтується на заперечному значенні, вираженому різнорівневими одиницями мови. Саме ці різнорівневі мовні засоби дали підстави потрактувати категорію заперечення як функціонально-семантичну. Адже крім них, виділено засоби, які прийнято вважати одиницями мовлення, наприклад заперечувальні тексти, а ще кілька способів експлікації заперечення, серед яких імпліцитне представлення глибинного заперечного змісту, метафоричні перенесення та невербальний спосіб. У зв'язку з цим у вступі потрібно було чіткіше обґрунтувати вибір категорії як об'єднувчої одиниці щодо засобів і способів репрезентації заперечного значення, наголосити на перевагах категорійного підходу до впорядкування засобів негації української мови.

2. Засоби експлікації заперечного значення здебільшого диференціюють залежно від структурних рівнів мови, тобто виокремлюють граматичні (морфологічні, словотворчі, синтаксичні) та лексичні. Дехто з дослідників намагався визначити ще й ступінь спеціалізації цих засобів на вираженні заперечення в конкретній мові. Авторка також констатує різний ступінь їхньої спеціалізації, на підставі чого поділяє всі ці засоби на спеціалізовані, вузькоспеціалізовані та неспеціалізовані. Логічно постає питання: "Що слугує критерієм визначення ступеня спеціалізації засобів негації: авторська інтуїція чи закріплення певного засобу за якоюсь функцією заперечення?"

Сподіваємося, що на це й на інші питання, пов'язані з категорією заперечення в українській мові, Мирослава Петрівна відповість у своїх майбутніх лінгвістичних студіях.

*МИКОЛА СТЕПАНЕНКО,
доктор філологічних наук, професор*

Одержано 4.06.2012 р.